فصل‌نامه علمی پژوهشنامه تاریخ اسلام
سال دوازدهم، شماره چهل‌وهشتم، زمستان ۱۴۰۱
مقاله پژوهشی، صفحات ۴۹-۶۶

فتوحات صلاح‌الدین ایوبی بخشی از سیر تاریخی اتابکان زنگی

مهدی محمدی[۱]
حسین آشوری[۲]

چکیده

تمام پیروزی‌های صلاح‌الدین در برابر صلیبیان متکی‌بر قوایی بود که در دوره زنگیان گرد آمده و حرفه‌ای شده بودند. معمولاً پژوهشگران این پیوستگی تاریخی در دستاوردهای نظامی و سیاسی صلاح‌الدین ایوبی را نادیده می‌گیرند. در حالی که منابع دست اول مملو از داده‌های تاریخی است که این پیوستگی را تأیید کرده و انحصار قهرمانی در صلاح‌الدین را مورد تردید قرار می‌دهد. این پژوهش با بررسی چگونگی قدرت‌یابی اتابکان زنگی، فتوحات صلاح‌الدین در برابر صلیبیان را جزئی از فرایند تاریخی می‌داند که از دوره زنگیان آغاز شد و صلاح‌الدین توانست از آن میراث بهره برده و پیروزی‌هایی در برابر صلیبیان به دست آورد. در این مقاله، گاه‌شماری و داده‌های کمی دوره زنگیان تا پایان حکومت صلاح‌الدین مورد بررسی قرار گرفته و نشان داده شد که صلاح‌الدین با تکیه‌بر میراث زنگیان در دو بعد تمرکز سیاسی در شام و قوای نظامی اقطاعی جزیره توانست پیروزی‌هایی در برابر صلیبیان به دست آورد و بدون میراث زنگیان این امر برای وی میسر نمی‌شد. از این‌رو برتری نظامی مسلمانان بر صلیبیان فرایندی تاریخی بود. پیروزهای صلاح‌الدین نیز بخشی از این فرایند بود و دستاوردهای نظامی او صرفاً متکی به شخصیت فردی نبوده‌است.

کلیدواژه‌ها: اتابکان زنگی، اقطاع، جنگ‌های صلیبی، صلاح‌الدین ایوبی، صلیبیان.

۱. استادیار گروه تاریخ اسلام دانشگاه بین المللی اهل بیت(ع)، تهران، ایران (نویسنده مسئول). m.mohamadi.abu@gmail.com
۲. دکتری زبان و ادبیات عربی دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران. Hosseinashoori266@yahoo.com
تاریخ دریافت: ۰۱/۰۸/۲۷ تاریخ پذیرش: ۰۱/۱۱/۱۹

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]
[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

Conquests of Salah al-Din Ayyubi as part of the historical course of Atabakan e- Zangi

Mahdi Mohammadi[1]
Hossein Ashuri[2]

Abstract

All the conquests of Salah al-Din against the Crusaders were based on the forces that had gathered and became professional during the Zangi period. Usually, researchers ignore this historical continuity in the military and political achievements of Salah al-Din ayyubi. While the first-hand sources are full of historical data that confirm this continuity and doubt the exclusivity of heroism in Salah al-Din. By examining how Atabakan e- Zangi gained power, this research considers Salah al-Din's conquests against the Crusaders as a part of the historical process that began in the zangi period, and Salah al-Din was able to take advantage of that legacy and achieve some victories against the Crusaders. In this article, the chronology and quantitative data of the zangi period until the end of Salah al-Din's rule have been examined and it has been shown that Salah al-Din was able to achieve victories against the crusaders by relying on the zangi legacy in the two dimensions of political concentration in the Levant and iqṭāʿ military forces of the island (Djazirah). And without zangi's legacy, this would not have been possible for him. Therefore, the military superiority of muslims over the crusaders was a historical process. Salah al-Din's victories were also part of this process, and his military achievements were not solely based on individual personality.

Keywords: Atabakan e- Zangi, iqṭāʿ, The Crusades, Salah al-Din Ayyubi, Crusaders.

1. Assistant Professor, Department of Islamic History, Ahl al-Bayt International University, Tehran, Iran (corresponding author). m.mohamadi.abu@gmail.com
2. Ph.D. in Arabic language and literature, Kharazmi University, Tehran, Iran. Hosseinashoori266@yahoo.com

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

درآمد

در میان امیران مسلمانی که توانستند در برابر صلیبیان به مقابله بپردازند، صلاح‌الدین ایوبی از همه شناخته‌شده‌تر است. شهرت صلاح‌الدین به حدی است که بر کنش‌های تاریخی امیران قبل و بعد از خود سایه افکنده است. از آنجایی که مورخ نمی‌تواند فارغ از فضای فکری جامعه خود دست به انتخاب واقعیت تاریخی بزند (کار، ١٤-١٥)؛ شهرت صلاح‌الدین بر تاریخ‌نگاری مسلمانان نیز سایه افکنده است. از این‌رو برخی پژوهشگران کنونی و مورخان پیشین تحت تأثیر این شهرت، واقعیت کنش تاریخی امیران مسلمان را به دور از چیزی که واقعاً رویداده، ثبت کرده‌اند. آنچه مشخص است صلاح‌الدین ایوبی توانست در نبرد حطین صلیبیان را شکست داده و بیت‌المقدس را باز پس گیرد. در این نکته شکی نیست که این رخداد برای جهان اسلام مثبت تلقی شده و بر جنگ‌های صلیبی تأثیر گذاشت. اما مورخ باید به این نکته توجه کند که نبرد حطین و باز پس‌گیری بیت‌المقدس در روندی از رخدادهای علی و معلولی تاریخی رخ داد. از این‌رو باید زمینه های موفقیت صلاح‌الدین مورد بررسی قرار گیرد. نکته دیگر در مورد صلاح‌الدین ایوبی و پیروزی‌های او این است که پیروزی‌های او چندان بزرگنمایی شده که مورخان را از بررسی منصفانه بازداشته است. اگر روند قدرت‌گیری و اتحاد حکومت‌های شام و مصر بررسی شوند و میزان خصومت‌های داخلی آنها مورد توجه قرار گیرد، شاید بتوان افزون بر کنش‌های فردی، روند تاریخی و علل متعدد دیگری را در پیروزی‌های صلاح‌الدین پیدا کرد. همچنین تلاش‌های صلاح‌الدین در برابر ریچارد شیردل در جنگ سوم صلیبی سبب شد تا این امیر مسلمان در اروپا نیز شهرت زیادی کسب کند. شهرتی که در دوران معاصر متأثر از روابط عثمانی و آلمان بیش‌ازپیش شد. حال با دقت در رخدادهای جنگ سوم صلیبی می‌توان دریافت که این جنگ به‌رغم شهرت بسیار، دستاورد زیادی برای مسلمانان و صلیبیان نداشت. بلکه تحت تأثیر افسانه‌هایی که متأثر از ریچارد اول ساخته شد –مانند پادشاهی کملوت– شهرت پیدا کرده است. از این‌رو این پژوهش سعی دارد متکی‌بر داده‌های تاریخی، مقایسه‌ای بین امیران مسلمان حاکم بر شام و مصر پیش از صلاح‌الدین با وی انجام دهد و با واکاوی روایت موجود از صلاح‌الدین ایوبی و

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

پیروزی‌های وی، صحت این روایت را مورد ارزیابی قرار دهد. از آنجایی کـه بـه قـدرت رسیدن ایوبیان از طریق قدرت‌گیری آنها در دستگاه زنگیان بود، این واکـاوی بـه صـورت مرئی‌سازی تاریخی انجام خواهد شد (پاکتچی، ٣٤). مواد واکاوی در این پـژوهش تعـداد نبردهای امیران زنگی با صلیبیان و حکومـت‌هـای مسـلمان و مقایسـه آن بـا جنـگ‌هـای صلاح‌الدین با مسلمانان و صلیبیان است. از آنجایی که در زمان نورالـدین محمـود زنگـی جنگ صلیبی دوم رخ داد، جنگ صلیبی دوم و سوم از نظر تعداد صلیبیان و تأثیری که بـر سرزمین‌های اسلامی گذاشت مورد مقایسه قرار می‌گیرند. نویسـندگان ایـن مقالـه تـلاش دارند تا از طریق این مقایسه‌ها روندی از تحولات تاریخی را ارائه دهند که بتوان از طریـق آن نقش صلاح‌الـدین در پیـروزی‌هـایش در برابـر صـلیبیان مـورد واکـاوی قـرار گیـرد. نویسندگان در ابتدای این مقاله دو فرض را مدنظر دارند: نخست اینکه صلاح‌الـدین تـأثیر زیادی بر جنگ‌های صلیبی داشت و کنش‌های او رونـد تـاریخی را تغییـر داد. دوم اینکـه پیروزی‌هـای صـلاح‌الـدین در بسـتری تـاریخی رخ داد کـه پیامـد طبیعـی فعالیـت‌هـا و تلاش‌های امیران زنگی بود. در صورت تأیید هرکدام از این فرضیه‌ها، مشـخص مـی‌شـود که صلاح‌الدین ایوبی به اندازه توجه مورخان در روند تاریخی جنـگ‌هـای صـلیبی تـأثیر داشته یا خیر؟ روش این پژوهش تاریخی و مبتنی‌بـر گـاه‌شـماری کمّـی اسـت کـه در آن داده‌های جنـگ‌هـا (جنـگ‌هـای اتابکـان زنگـی بـا مسـلمانان و صـلیبیان و جنـگ‌هـای صلاح‌الدین با مسلمانان و صلیبیان) به صورت کمی در خـط زمـانی مـورد بررسـی قـرار می‌گیرند تا تغییرات روند تاریخی مورد بررسی این مقاله مشخص شود.

پیشینه پژوهش

در میان مقالات فارسی، برخی به صلاح الـدین و روابـط او بـا صـلیبیان پرداختـه‌انـد. پیرمرادیان و همکاران (١٣٩٠ش) در مقاله «نقش صلاح‌الدین ایوبی در جنگ‌های صـلیبی» به روایت مجدد نقـش صـلاح‌الـدین در جنـگ‌هـای صـلیبی پرداختـه و بـه‌رغـم ادعـای نویسندگان مبنی‌بر بررسی در میان منابع دسته اول، بـه تفـاوت قرائـت‌هـای موجـود نـزد مورخان طرفدار صلاح‌الدین و مورخان بی‌طرف مانند ابن اثیر نپرداختـه اسـت. «وحـدت

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

اسلامی در جنگ‌های صلیبی؛ موانع و راهبردها» اثر آبانگاه ازگمی و همکاران (۱٤۰۰ش)، از دیگر مقالات فارسی است که روند تاریخی را در مورد وحدت اسلامی در جنگ‌های صلیبی بررسی کرده است. این مقاله علاوه‌بر بررسی مسائل سیاسی به منابع مذهبی و فرهنگی نیز نظر داشته ولی واکاوی نقش صلاح‌الدین ایوبی در جنگ‌های صلیبی را دغدغه کار خود قرار نداده است. در میان مورخان عرب می‌توان آثار متعددی یافت که به ستایش صلاح‌الدین پرداخته‌اند. از نگاه عمل‌گرایی این ستایش ناشی از شرایط اجتماعی مورخان است. از مهم‌ترین این آثار می‌توان به *الدوله السلاجقه و بروز مشروع اسلامی لمقاومه التغلغل الباطنی و الغزو الصلیبی* نوشته صلابی (۲۰۰۷) و *تاریخ الزنکیین فی الموصل و البلاد الشام* اثر طقوش (۱۹۹۹) اشاره کرد. به‌رغم شهرت این دو مورخ عرب با دقت در مطالب آنها در مورد جنگ‌های صلیبی پرواضح است که پیروی از روش‌های علمی دغدغه اصلی آنها نبوده‌است. محمد مختار شنقیطی (۲۰۱٦) در کتاب *الحروب الصلیبیه علی علاقات السنیه الشیعیه* نگاه علمی‌تر و دقیق‌تری دارد که البته آن نیز ناشی از تحصیل مؤلف در محیط بی‌طرف آمریکا است. مورخ در این کتاب در پی پاسخ به مورخان شیعی مانند جعفر المهاجر بوده و روایت منصفانه‌تری از صلاح‌الدین ارائه کرده است؛ بااین‌حال گفتمان جهان عرب همچنان بر متن وی مسلط است.

نویسندگان مقاله حاضر برای استخراج داده‌های مورد نیاز خود، بر منابع دست اول زنگیان و ایوبیان تکیه کرده‌اند. در زمان حکومت زنگیان مهم‌ترین منابع تواریخ محلی زنگیان مانند ابن قلانسی (۱۹۸۵)، *تاریخ دمشق* و تواریخ متأخر اما ذی‌قیمتی مانند آثار ابن عدیم قابل توجه است. نویسنده همچنین از تواریخ سلسله‌ای مانند *التاریخ الباهر ابن اثیر و مفرج الکروب* اثر ابن واصل (۱۳۸۳ش) استفاده کرده است. هر یک از این مورخان به زنگیان و ایوبیان تعلقاتی داشتند. بااین‌حال در قسمت جنگ‌های صلاح‌الدین اخبار و گزارش‌های ابن اثیر (۱۹٦۵) در *الکامل فی التاریخ* از دقت و بی‌طرفی بیشتری نسبت به ابن واصل برخوردار است. ازآنجایی که روایت جنگ‌ها معمولاً یکسان بوده و در قضاوت‌ها تفاوتی وجود دارد، آمار استخراج‌شده از منابع تقریباً با مشکلی از جهت صحت داده‌ها مواجه نیست. در مورد نتیجه جنگ‌ها مبنی‌بر کامیابی و ناکامی هم با

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

مراجعه به چند منبع متفاوت می‌توان به رخداد اصح دست یافت. با توجه به اتکای این مقاله بر گاه‌شماری، ابتدا آمار مربوط اتابکان زنگی مورد بررسی قرارگرفته و سپس به جنگ‌های صلاح‌الدین پرداخته شده‌است. در پایان نیز بر اساس داده‌های کمی در بستر زمانی، نقش صلاح‌الدین مورد واکاوی قرار گرفته است.

زنگیان و مقابله با صلیبیان

پیش از تأسیس سلسله زنگیان در سال ۵۲۱، حکومت‌های شام جنگ‌های متعددی در برابر صلیبیان داشتند که همه آنها نیز با شکست همراه نبود. ارتقیان (حک. ٤٩٤–٨١٢) توانستند در نبرد ارسوف صلیبیان را شکست دهند (ابن قلانسی، ۳۲۰/۲؛ ابن عدیم، ۳۸۹/۱–۳۹۱). طغتکین در دوران ۲۵ ساله خود (حک. ٤٩٧–٥٢٢) در برابر صلیبیان تلاش‌های بسیاری کرد. اما در روند تاریخی از زمان ورود صلیبیان به سرزمین‌های اسلامی در سال ٤٩٠ تا ۵۲۱، مسلمانان در برابر صلیبیان در نقطه‌ضعف بودند. در این مدت صلیبیان توانستند سه کنت نشین رها، انطاکیه، طرابلس و پادشاهی بیت‌المقدس را برقرار کنند. در این مدت مسلمانان ٦٣ رویارویی نظامی در برابر صلیبیان داشتند، از این تعداد ۲۵ نبرد با پیروزی مسلمانان و ۳۸ نبرد با شکست مسلمانان همراه بود (محمدی قناتغستانی، ۸۹). از این‌رو ابوشامه در *عیون الروضتین* در مورد شرایط مسلمانان در این زمان این‌چنین شرح می‌دهد: «صلیبیان (افرنج)، سرزمینشان وسیع و هیبتشان بزرگ شده بود و حکومتشان از ماردین تا عریش مصر ادامه داشت و از ولایات مسلمانان جز حلب، حماه، حمص و دمشق باقی نمانده بود و جنگ‌های آنها از دیار بکر تا آمد و از جزیره تا نصیبین و رأس العین و رقه و حران می‌رسید... پس راه دمشق را جز بر رحبه و خشکی بستند و شرشان زیاد شد و بر هر ولایت مجاورشان خراج و جزیه وضع کردند...» (ابو شامه، *الروضتین*، ١٨٦/١–١٨٨). هرچند ترکمانان به‌خصوص ارتقیان بارها اثبات کردند که از نظر نظامی توانایی شکست صلیبیان را دارند اما به همان اندازه ثابت کردند می‌توانند اوضاع مسلمانان را آشفته‌تر کنند (Mohamadi & khakrand, 10).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

هنگامی‌که عمادالدین در سال ۵۲۲ به حلب رسید، مردم حلب پس از مدت‌ها ناامنی از او استقبال خوبی کردند (ابن واصل، ٦٥/١). عمادالدین فردی بلندپرواز بود تا جایی که همواره در کشاکش قدرت در بغداد میان خلیفه و سلاطین سلجوقی شرکت داشت (ابن جوزی، ٢٧٦/١٧)؛ تا شاید بتواند خود را به مرتبه‌ای بالاتر از حاکم شام بکشاند. برای این فرمانده بلندپرواز از بین بردن حکومت‌های شام و تسخیر تمامی آن اولویت بود. از این‌رو عمادالدین در دوره حکومت خود هم با صلیبیان هم با مسلمانان جنگید. عمادالدین در مدت ۲۰ سال حکومت خود (٥٢١-٥٤١)، ٤٣ بار با حکومت‌های مسلمانان و ١٧ بار با صلیبیان و بیزانس جنگید (خاکرند و محمدی قناتغستانی، «تبیین آماری جنگ‌های اتابکان زنگی»، ٢٠٦، ٢٠٧). ٨ نبرد از نبردهای او با صلیبیان با موفقیت همراه بود و تنها ٢ شکست متحمل شد. وی نتوانست تمام شام را تسخیر کند. عمادالدین ١٤ بار با بوریان دمشق جنگید و باوجود تضعیف شدید آنها، نتوانست دمشق را فتح کند (همان، ٢٠٥-٢٠٦)؛ اما مقاومت آنها موجب ضعف شدیدشان شد. این امری منطقی بود که حاکم شام برای مقابله با صلیبیان همه توان مسلمانان شام و جزیره را در اختیار داشته باشد. سیاست عمادالدین در برابر صلیبیان بسیار واضح بود. به نظر می‌رسد وی به این درک رسیده بود که صلیبیان وابسته به نیرویی‌اند که با تأخیر زیاد از اروپا برای آنها می‌رسد از این‌رو در نبردهای خود کمتر از آنها اسیر می‌گرفت. در مورد نبرد اثارب که در سال ٥٢٤ منجر به بازپس‌گیری این شهر از صلیبیان شد، ابن اثیر (*کامل تاریخ بزرگ*، ١٤١/٢٥) روایتی نقل می‌کند که در این مورد، گزارشی مستند و دست‌اول است: «من در سال ٥٨٤ هجری شبی از آن سرزمین گذشتم به‌طوری‌که اهل محل می‌گفتند، بسیاری از استخوان‌های صلیبیان تا آن زمان هنوز در آن حدود باقی بود». همچنین گزارش‌های متعددی از گرفتن اسیر در زمان جانشینان او وجود دارد درحالی که تعداد این گزارش‌ها در زمان او بسیار اندک است. یکی از اشتباه‌های صلاح‌الدین در قبال صلیبیان، آزاد کردن اسرای آنها بود و این خود سبب بازپس‌گیری سرزمین‌های مفتوحه شده بود.

جانشینان عمادالدین روحیه نظامی پدر خود را نداشتند (نک. خاکرند و محمدی قناتغستانی، «تبیین آماری جنگ‌های اتابکان زنگی»، ٢١٨)؛ اما برای مقابله با صلیبیان بسیار

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

تلاش کردند. در سال ۵۲۱، پنج واحد قدرت (اعم از حکومت‌های شام و قبایل عـرب، کـرد و ترکمانان) در شام وجود داشت. در زمان به قدرت رسیدن سیف‌الدین و نورالدین محمـود زنگی در سال ٥٤١، ۲ واحد قدرت در شام وجود داشت. عمادالدین توانسته بود زمین‌هـایی برای فرزندان خود فراهم آورد تا بتوانند تمامی شام را متحد کند (نـک. خاکرنـد و محمـدی قناتغستانی، «بررسی آماری رابطه بین تعـدد واحـدهای قـدرت شـامات»، ۲۷–۳۰). در سـال ٥٤٩، نورالدین توانست دمشق را تصرف کند و تمـامی شـام و جزیـره را در اختیـار بگیـرد. نورالدین محمود در مجموع ۵۲ نبرد داشت که از این تعداد یک نبرد با بیـزانس ۱۳ نبـرد بـا حکومت‌های مسلمان شام و ۳۸ نبرد با صلیبیان بود (خاکرند و محمدی قناتغسـتانی، «تبیـین آماری جنگ‌های اتابکان زنگی»، ۲۱۳). نتیجه این نبردها از یـک‌سـو تضـعیف صـلیبیان و از سوی دیگر توسعه قدرت آنها در مصر بود. هنگامی‌که صلاح‌الدین ایـوبی در سـال ٥٦٧، در مصر از جانب امیر زنگی به قدرت رسید، این زنگیان بودند کـه از شـمال، غـرب و جنـوب صلیبیان را در معرض تهدید قرار داده بودنـد. ایـن امـر در مقایسـه بـا روایتـی کـه ابوشـامه (*الروضتین*، ١٨٦/١–١٨٨) در مورد وضعیت مسـلمانان در سـال ۵۲۱ ارائـه مـی‌کنـد، تغییـر مهمی را نشان می‌دهد. صلاح‌الدین در ابتدا در برابر استیلای امیر خـود، نورالـدین بـر مصـر مقاومت نشان می‌دهد؛ حتی جنگ با صلیبیان را نیز رها می‌کند. درحالی که نورالـدین حتـی در سال‌های سخت پس از بیماری خود (نک. ابن قلانسی، ۵۳۳) برای تـأمین امنیـت مصـر، حملات گسترده‌ای به سـرزمین‌هـای صـلیبی در شـمال شـام داشـت (خاکرنـد و محمـدی قناتغستانی، «تبیین آماری جنگ‌های اتابکان زنگی»، ۲۱۷). زنگیـان در دوره ٤٧ سـاله خـود، اولین کنت نشین صلیبی در رها را از دست صلیبیان خارج کرده (ابـن اثیـر، *التـاریخ البـاهر*، ٦٧) و سایر کنت نشین‌ها و پادشاهی صلیبی را بـه‌شـدت در فشـار قـرار دادنـد. جانشـینان عمادالدین مانند پدر خود دست به کشتارهای وسیع صلیبیان نزدند. اما یـورش‌هـای آنهـا بـه سرزمین‌های صلیبیان با غارت‌های گسترده‌ای همراه بود که بنیه اقتصادی و غـذایی صـلیبیان را تضعیف کرد. نورالدین در زمانی از دنیا رفت که آمـاده سـرکوب صـلاح‌الـدین ایـوبی در مصر شده بود (ابن اثیر، *الکامل*، ٤٠٢/١١). پس از مرگ نورالدین، زنگیان درگیر جنـگ‌هـای داخلی شدند (نک. همان، ١١/ ٤٠٥ به بعد).

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

اتحاد شام و جزیره در زمان صلاح‌الدین

هنگامی‌که صلاح‌الدین به قدرت رسید با دو مشکل اساسی از سوی حکومت‌های اسلامی مواجه بود. نخست شورش باقی مانده فاطمیان در مصر و دیگری بقایای حکومت زنگیان در شام و جزیره. علاوه‌بر این دو مشکل داخلی، مصر نیز مکرراً در معرض تهدید صلیبیان بود. پس از جنگ دوم صلیبی (۱۱۴۷/۵۴۱-۵۴۳)، مصر مهم‌ترین مقصد صلیبیان بود (رانسیمان، ۳۹۳/۲). صلاح‌الدین هم‌زمان با مشکلات دیگری نیز مواجه شد. وی از سال ٥٦٤ تا ۵۷۰ درگیر شورش‌های فاطمیان در مصر بود. در این مدت او ۵ بار با بقایای فاطمیان رویارویی نظامی داشت (ابن واصل، ۲۲۷/۱، ۳۰۳-۳۱۰، ۲۱/۲-۲۲؛ ابوشامه، *الروضتین*، ۱۳۱/۲، ۱۸۳، ۲۸۳). در این مدت تعداد زیادی از نیروهای نظامی فاطمیان از بین رفت (ابن واصل، ۲۲۷/۱). برای نمونه می‌توان به کشتار سیاهان و تبعید پنجاه‌هزار نفر از نظامیان هوادار فاطمیان به صعید و طود اشاره کرد (ابوشامه، *الروضتین*، ۲۷۸/۳). این کشتارها و تبعیدها هرچند موقعیت صلاح‌الدین را در مصر تثبیت کرد، اما به‌تصریح ابن واصل (۲۲۷/۱)، کشتار و تبعید سیاهان در سال ٥٦٤ حکومت العاضد را متلاشی کرد. ابن تغری بردی (۷۸/٦) تعداد سیاهان در این تبعید و شورش را صد هزار نفر می‌داند. بااین‌حال این کشتارها، توان نظامی مصر را در برابر صلیبیان به شدت کاهش داد. مقریزی (۱۷۷/۱-۱۷۸) در *الخطط* ذکر می‌کند که نیروی نظامی مصر از سیاهان، اعراب و ارمنیان مجموعاً ۵۰۰۰۰ نفر بود که بعد از زوال آنها به دست صلاح‌الدین وی ۱۲۰۰۰ نیروی ترک و کرد در سپاه به کار گرفت. از این‌رو صلاح‌الدین برای حفظ اساس حکومت خود باید نیروی نظامی جزیره را به اطاعت خود درمی‌آورد. صلاح‌الدین تقریباً بلافاصله بعد از وفات نورالدین از سال ۵۷۰ تا ۵۸۱ درگیر مسائل شام شد. او در این مدت مجبور شد تا به رویارویی با حکومت‌های مستقل باقی مانده از زنگیان بپردازد که به ترتیب در دمشق به رهبری ابن مقدم، حلب به رهبری فرزند نورالدین ملک صالح، موصل با حاکمیت سیف‌الدین غازی، و بقیه زنگیان در جزیره به فرماندهی عمادالدین و عزالدین مسعود بن مودود حکومت می‌کردند (ابن واصل، ۲٦/۲، ۲۸، ۳۸). در این مدت صلاح‌الدین ۳۰ بار با حکومت‌های مسلمان شام، جزیره و آناطولی جنگید (ابن اثیر، *کامل تاریخ بزرگ اسلام*،

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]
[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

۲۷/۲۹، ۲۸، ۳۵، ۳۹؛ ابـــن واصـــل، ۲۶/۲–۲۸، ۳۵–۴۰، ۴۸–۵۲، ۵۸، ۸۴، ۹۴، ۱۱۶، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰– ۱۴۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۶، ۱۷۰، ۱۷۴). از ایـن ۳۰ نبـرد، ۲۴ نبـرد بـا موفقیـت و ۶ نبرد با ناکامی همراه بود. از ۲۴ موفقیت صلاح‌الدین ۱۷ مورد آن با صـلح بـه دسـت آمـد و تنها ۷ بار در رویارویی نظامی به پیروزی و غلبه دست یافت. تعداد صلح‌هـا حـاکی از عـدم برتری صلاح‌الدین در نبردهای خود در برابر بقایای زنگیـان اسـت. بـه‌خصـوص در مـورد محاصره مکرر شهرهای شمال شام و جزیره این عدم توانایی نظامی مشـهود اسـت؛ چنـدان که موصل دو بار محاصره شد و درنهایت با هـم‌پیمـانی، برتـری صـلاح‌الـدین را پـذیرفت. تعداد سپاهیان او در این نبردها نیز اندک بود. در ابتدای ورود او به شام منابع تعداد نیروهـای او را ۷۰۰ نفر ذکر کرده‌اند (ابن واصل، ۲۶/۲، ۲۷). ایـن تعـداد انـدک ناشـی از آن بـود کـه صلاح‌الدین بخش زیادی از نیروهای نظامی مصر را در پاک‌سازی‌های جـدی خـود پـس از سرنگونی فاطمیان تبعید و کشتار کرد. از این‌رو بازه زمانی تسلط وی بر شـام و جزیـره نیـز طولانی شد. صلاح‌الدین در مـدت ۲۰ سـاله حکومـت (۵۶۹ تـا ۵۸۹)، ۱۱سـال درگیـر بـا حکومت‌های اسلامی بود (نک. محمدی، ۸۲ –۸۴).

رویارویی صلاح‌الدین با صلیبیان

صلاح‌الدین از ابتدای حکومت خود، در معرض تهدیـد صـلیبیان بـود. وی در طـول حکومت خود –با احتساب دوره وزارت از سال ۵۶۴ – ۱۲۰ بار با صلیبیان رویارو شد (ابـن واصـل، ۲۵۲/۱، ۲۵۳، ۲۷۸، ۲۸۱، ۱۵/۲–۱۹، ۳۵، ۵۸، ۶۶، ۷۵، ۸۳، ۸۵–۸۹، ۹۱– ۹۴، ۹۸، ۱۰۲، ۱۱۷، ۱۲۲، ۱۳۰، ۱۳۵–۱۳۸، ۱۴۱، ۱۵۲، ۱۶۷؛ ابـن اثیـر، ۲۸۴/۲۸، ۲۸۶، ۹/۲۹، ۱۱، ۶۴، ۶۶، ۷۰، ۷۳، ۷۸، ۸۲–۸۹، ۹۰، –۹۷، ۱۰۰– ۱۰۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۲۶، ۱۳۴، ۱۴۰، ۱۴۲، ۱۶۱، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۷۰، ۱۷۴، ۱۷۷، ۱۸۴، ۱۸۹، ۱۹۱، ۱۹۶، ۱۹۹، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۲۰، ۲۲۳، ۲۴۳، ۲۴۹، ۲۵۵، ۲۶۳، ۲۶۵–۲۷۲، ۲۷۵، ۲۷۷، ۲۸۱، ۱۷/۳، ۲۵، ۳۰، ۳۲، ۳۶، ۴۵، ۴۷، ۵۳، ۵۴، ۵۶، ۶۳). از ایـن تعـداد رویـارویی (بـا احتسـاب نبردهـای کوچک منطقه‌ای تا نبردهای بزرگ) ۸۶ نبرد با موفقیت، ۱۶نبرد بـا شکسـت و ۱۸ نبـرد بدون نتیجه مشخص به اتمام رسید. صلاح‌الدین در کل دوره حکومت خود چهـار بـار

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

در سال‌های ۵۷۱، ۵۷٦، ۵۸٤، ۵۸۸ با پادشاه صلیبی اموری اول، بوهموند انطاکی و ریچارد شیردل صلح کرد (ابن واصل، ٤۳/۲، ۱۱٤؛ ابن اثیر، *کامل تاریخ بزرگ اسلام*، ۱۹٤/۲۹، ٦٦/۳۰). در ابتدای رویارویی صلاح‌الدین با صلیبیان وی رویکردی تدافعی در برابر صلیبیان در پیش گرفت. رویکرد تدافعی وی ازآن‌رو بود که برای نبرد همه‌جانبه به نیروی نظامی بیشتری نیاز داشت درحالی‌که نیروهای مصر را تارومار کرده بود و زنگیان شام و جزیره نیز او را به چشم رقیب می‌دیدند؛ از این‌رو مانند دوره نورالدین کسی در شام وجود نداشت تا با تهدید مرزهای کنت نشین‌های شمالی صلیبی، امنیت مصر را تأمین کند.

صلح صلاح‌الدین در سال ۵۷۱ با اموری، از جهت آماده‌سازی نیروهای خود برای جنگ با مسلمانان شمال شام و جزیره بود. پس از پیروزی در برابر نیروهای زنگی در سال ۵۷۱، صلاح‌الدین با پیمانی آنها را به خدمت گرفت (ابن واصل، ٤۸/۲). از این سال تا سال ۵۷۷ که درگیری دوم با زنگیان جزیره و حلب رقم خورد، صلاح‌الدین ۲۰ بار با صلیبیان جنگید که از این تعداد ۱۷ پیروزی، ۲ شکست و ۱ نبرد بی‌نتیجه عاید او شد. در این ٦ سال صلاح‌الدین نبردی با زنگیان ندارد و به تثبیت قلمرو خود در شام علیه قلیچ ارسلان دوم و حکام نافرمان خود و اسماعیلیه شام می‌پردازد. صلح دوم وی در سال ۵۷٦ با صلیبیان به‌سبب رویارویی با سلجوقیان روم بود (نک. ابن واصل، ۱۱٤/۲، ۱۱٦). از سال ۵۷۸ دوره دوم رویارویی صلاح‌الدین با زنگیان آغاز شد و تا ٤ سال ادامه داشت. در این مدت صلاح‌الدین ۱٤ با زنگیان شمال شام و جزیره جنگید تا سرانجام در سال ۵۸۱ توانست با پیمان صلحی زنگیان جزیره را به‌طور کامل تابع خود کند. در این ٤ سال صلاح‌الدین ۱۱ بار با صلیبیان جنگید. غیر از نبردهای دریایی که سلطان ایوبی در آنها دخالت نداشت و سپاه مصر در آن حضور داشتند، غالب جنگ‌ها در قالب غارت نواحی صلیبیان است. از مجموع جنگ‌های این دوره، ۷ پیروزی، ۲ شکست و ۲ نبرد بی‌نتیجه برای نیروهای صلاح‌الدین ثبت شد. پس از اتحاد نیروهای زنگی شام و جزیره با صلاح‌الدین، وی توانست صلیبیان را در نبرد مهم حطین شکست دهد (ابن اثیر، *کامل تاریخ بزرگ اسلام*، ۸۲/۲۹–۸۹). از سال ۵۸۱ تا سال ۵۸۳ –سال

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

تصرف صور به دست مرکیس- ۳۲ جنگ میان نیروهای متحد صلاح‌الدین و صلیبیان روی داد که از این تعداد ۳۰ نبرد با پیروزی، ۱ شکست و ۱ نبرد بی‌نتیجه عاید نیروهای صلاح‌الدین شد. با قدرت‌گیری صلیبیانی که صلاح‌الدین پس از تصرف شهرها آزاد کرده بود و به صور پناه برده بودند و رهبری آنها را مرکیس برعهده داشت، تا ورود جنگجویان جنگ سوم صلیبی در سال۵۸۷، ۳۳ نبرد میان مسلمانان و صلیبیان روی داد. از این تعداد ۲۱پیروزی، ٦ شکست و ٦ نبرد بی‌نتیجه عاید مسلمانان شد. با اطاعت بوهموند انطاکی در سال ٥٨٤ از صلاح‌الدین قرارداد صلحی میان صلاح‌الدین و وی منعقد شد (ابن اثیر، *کامل تاریخ بزرگ اسلام*، ۱۹٤/۲۹). با ورود جنگجویان صلیبی سوم در سال ۵۸۷ تا برقراری صلح میان صلاح‌الدین و ریچارد شیردل، ۱۲ نبرد میان مسلمانان و صلیبیان رخ داد که مسلمانان در ۳ نبرد پیروز شده، ۵ شکست متحمل شده و ٤ نبرد بی‌نتیجه داشتند. در پایان صلاح‌الدین مجبور به صلح با ریچارد شد.

بر اساس تحولات آماری این بازه زمانی پرواضح است، که غالب پیروزی‌های صلاح‌الدین در برابر صلیبیان زمانی رخ داد که نیروهای اتابکان زنگی با وی متحد شدند. با اتحاد کامل موصل با صلاح‌الدین در سال ۵۸۱، فتح نمایان حطین میسر شد. هرچند سوء مدیریت‌های صلاح‌الدین و عدم اقتدار او در مقایسه با عمادالدین زنگی و نورالدین محمود سبب شد تا وی نتواند از پیروزی حطین بهره کامل ببرد؛ با این‌حال توجه به پیروزی‌های مسلمانان پس از همکاری میان زنگیان و ایوبیان به‌خوبی مشخص می‌کند که صلاح‌الدین بدون در اختیار داشتن نیروی اقطاعی جزیره توانایی پیروزی بر صلیبیان را نداشت.

مقایسه جنگ دوم و سوم صلیبی

زنگیان و ایوبیان هر دو باعث لشکرکشی صلیبی جدیدی شدند. با تصرف کنت‌نشین رها در سال ۵۳۹-٥٤٠ توسط عمادالدین زنگی (ابن اثیر، *التاریخ الباهر*، ٦٧)، منجر به تلاشی پیگیر و لشکرکشی جدیدی به جهان اسلام در سال ٥٤٣ از سوی اروپاییان شد (مادن، ۹۸، رانسیمان، ۲۸۵/۲). در لشکر دوم صلیبی، حدود ۲۲ هزار شوالیه آلمانی و

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

فرانسوی حضور داشتند (Nicolle, 24). حضور شوالیه‌های غربی در سرزمین‌های لاتینی، تعارض منافع میان صلیبیان شام و شوالیه‌های غربی را تشدید کرد (رانسیمان، ۳۲٦/۲). مشخصاً شوالیه‌های اروپایی از مراودات میان مسلمانان و صلیبیان آگاهی نداشتند؛ از این‌رو در سال ٥٤۳ با راهبردی اشتباه تلاش کردند که شهر بزرگ و البته مستحکم دمشق را تصرف کنند که این تلاش با ناکامی و در نتیجه اتحاد بیشتر مسلمانان همراه شد (ابن عساکر، ۲۹۹/۷؛ ابن اثیر، *کامل تاریخ بزرگ اسلام*، ۱٤۷/۲٦). جنگ دوم صلیبی هنگامی رخداد که نیمه شمالی شام توسط زنگیان متحد شده بود و در جنوب، آل بوری در دمشق همچنان در برابر آنها مقاومت می‌کرد. از این‌رو جنگ دوم صلیبی با نیروی متفرقی مواجه بود. بااین‌وجود نیز صلیبیان نتوانستند دستاوردی کسب کنند. البته برای مسلمانان این دستاورد مهمی بود که توانستند در برابر قوای مهاجم صلیبی مقاومت کرده و شهر مهمی در قلب شام را از دست ندهند. پس از لشکرکشی دوم، مسلمانان در رقابتی سخت با صلیبیان توانستند به خلافت در حال زوال فاطمی کمک کرده و مانع از دستیابی صلیبیان به آن شوند (رانسیمان، ۳۹۳/۲).

لشکرکشی سوم صلیبی نیز محرکی در شرق داشت. پیروزی صلاح‌الدین در حطین و بازپس‌گیری بیت‌المقدس، اروپا را شوکه کرد. هنری دوم پادشاه انگلیس برای مقابله با صلاح‌الدین و آماده سازی لشکرکشی سوم، مالیات جدیدی به نام عشریه صلاح‌الدین وضع کرد (Cazel, 385-392). این مالیات در سال ۱۱۸۸/٥۸۳م وضع شد. پیروزی مسلمانان در حطین در سال ٥۸۳ رخ داد. تنها چند ماه پس از شکست صلیبیان، اروپا برای مقابله با مسلمانان آماده شد (رانسیمان، ۷/۳). هنگامی‌که لشکر سوم صلیبی به شام رسید، کمی بیش از سه سال از فتح حطین گذشته بود. تمامی سرزمین‌های آنها به جز صور و انطاکیه در تصرف مسلمانان بود و در شام، جزیره و مصر تقریباً حکومت واحدی وجود داشت. لشکر سوم صلیبی توانست به کمک سپاه صلیبی باقی مانده در صور، عکا، یافا، نطرون و عسقلان را باز پس گیرد (ابن اثیر، *کامل تاریخ بزرگ اسلام*، ۱۷/۳۰، ۲٥، ۳۲، ٤٥). بر اساس گزارش صریح منابع، سربازان صلاح‌الدین به دلیل عدم مدیریت صلاح‌الدین از جانبازی خودداری کردند (ابن اثیر، *الکامل*، ٤٥۳/۹). در

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

عین‌حال صلیبیان جنگ سوم، در طول مسیر خود سختی‌ها و بیماری‌های زیادی متحمل شده بودنـد (Wagner & Mitchell, 28). از ایـن‌رو در ایـن رویـارویی چندماهـه توازن قوا به نفع مسلمانان بود. با این‌حال صلیبیان توانستند پایگاه‌های خـود را در شـام مجدداً مستحکم کنند و از سوی دیگر به توافقی برای زیارت بیت‌المقدس بـرای زائـران مسیحی دست یابند. با دخیل دانستن عواملی چون بیماری شاهان فرانسـه و انگلـیس و نیز ناآرامی‌های اروپـا کـه سـبب مراجعـت زود هنگـام آنهـا شـد، نیـروی صـلیبیان در لشکرکشی سوم چندان قدرتمند نبود کـه بتوانـد سـپاه متحـد جزیـره، شـام و مصـر را شکست دهد. با این‌حال آنها دستاوردهای بیشتری نسبت به لشکرکشی دوم داشتند.

جایگاه صلاح‌الدین در روند تاریخی بازپس‌گیری بیت‌المقدس

صلاح‌الدین ایوبی به دلیل پیروزی حطین و نیز رویارویی با لشکرکشی سوم صلیبیان بسیار ستوده شده‌است. این ستایش هم در میان منابع اسلامی، هم در منابع غربی و هـم در پژوهش‌های معاصر دیده می‌شود. اما باید به این نکته توجه کرد که پیروزی‌های وی در روندی از کنش‌های تاریخی به وقوع پیوست کـه نقـش خـود او را چنـدان پررنـگ نمی‌کند. باید مدنظر داشت که پیش از صلاح‌الدین اتابکان زنگی تلاش بسیاری برای از بین بردن حکومت‌های مسلمان شام داشته و از این طریق توانستند قدرت متمرکـزی در شام ایجاد کنند که بتوانند از شمال، شرق و جنوب به متصرفات صـلیبیان حملـه بـرد و مهم‌تر آنکه زنگیان توانستند نیروی نظامی اقطاعی جزیره را در خدمت گیرند. از زمـانی که صلاح‌الدین ایوبی به قدرت رسید بسیار تـلاش کـرد تـا بتوانـد دو ویژگـی اتابکـان زنگی یعنی تمرکز قدرت و نیروی جزیره را در اختیار بگیرد. بر اساس داده‌های آمـاری و گاه‌شماری که در بخش پیشین ارائه شد، تمام پیروزی‌های شـاخص صـلاح‌الـدین در برابر صلیبیان خواه در حطین و خواه در جنـگ سـوم صـلیبی متکـی‌بـر نیـروی نظـامی زنگیان جزیره بود. از این‌رو هنگامی‌که صلاح‌الدین توانست میـراث زنگیـان را بـه‌طـور کامل در اختیار بگیرد، امکان کسب پیروزی‌های شـاخص نیـز بـرای او فـراهم شـد. از سوی دیگر بر اساس داده‌های تاریخی، صلاح‌الدین در بهره‌برداری از پیروزی‌های خـود

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

ناکام بود. آزاد کردن اسرای صلیبی پس از حطین و تمرکز آنها در صور، پایگاهی بـرای صلیبیان ایجاد کرد که بعداً توانستند با استفاده از آن، شهرهای کلیدی عکا و عسـقلان را باز پس گیرند. عدم اقتدار صلاح‌الدین در مهار نیروهای خود اعـم از خانـدان ایـوبی و نیروی‌های زنگی سبب شد تا در جنگ‌های متعددی وی نتواند برای حصـول نتیجـه بـه نیروی‌های تحت امر خود اعتماد کند (نک. ابن اثیر، *کامل تاریخ بزرگ اسـلام*، ٦٧/٣٠). در نتیجه در بسیاری از نبردها حتمـاً بایـد خـود او حضـور مـی‌داشـت تـا نیروهـا بـه دستورات او جامه عمل بپوشانند. این در حالی بود که صلاح‌الدین از ابتدای دهه هشـتم قرن ششم، درگیر بیماری بود و با وخامت حال او در طی سال‌ها، میـزان اقتـدار او نـزد سپاهیانش نیز کاسته می‌شد. در نتیجه هنگام مواجه با شاهان اروپا در جنگ سوم صلیبی هرچند که نیروهای صلیبی به خاطر بیماری‌هـای متعـدد و درگیـری شـاهان فرانسـه و انگلیس در ضعف جدی به سـر مـی‌بردنـد (رانسـیمان، ٦٢/٣)، او نتوانسـت از ضـعف دشمنان بهره‌برداری کافی برد و شکست قاطع به آنها وارد کند. در نهایت وی توانسـت در جنگ‌وگریزهای متعدد با ریچارد اول، به پیمان صلحی دست یابد و پس از بازگشت شاه انگلستان، آسوده گردد (ابـن اثیـر، *کامـل تـاریخ بـزرگ اسـلام*، ٦٧/٣٠). مـراودات صلاح‌الدین با صلیبیانی که تابع وی می‌شدند نیز بسیار روادارانه بود. با وجود محاصـره انطاکیه در شمال شام و هم‌پیمانی ارمنیان با وی در اناطولی، صلاح‌الدین هم‌پیمانی کنت انطاکیه را پذیرفت و موقعیت مناسب تصرف انطاکیه را از دسـت داد (ابـن اثیـر، *کامـل تاریخ بزرگ اسلام*، ١٩٤/٢٩). پیش از صلاح‌الدین، عمادالدین زنگی توانسته بود رها را از صلیبیان بگیرد. تصرف انطاکیه تمام سرزمین‌هـای شـمالی شـام را از دسـت صـلیبیان خارج می‌کرد در نتیجه راه خشکی اناطولی بـه شـام کـه نقشـی راهبـردی در مناسـبات سیاسی و نظامی شام داشت را بر روی صلیبیان می‌بست؛ بـا ایـن‌حـال نمـی‌تـوان ایـن واقعیت تاریخی را منکر شد که صلاح‌الدین ایوبی توانست میراث اتابکـان زنگـی را در دست گیرد و تشتت پس از مرگ نورالدین را مدیریت کند و بیـت‌المقـدس را تصـرف کند. ولی در مقابل نمی‌توان کنش‌های صلاح‌الدین را خارج از رونـد تـاریخی ارزیـابی کرد که در راستای قدرت‌گیری جهان اسلام پس از زنگیان بود.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

نتیجه

مهم‌ترین دغدغه صلاح‌الدین ایوبی مقابله با صلیبیان بود. برای این کار وی نیاز مبرم به نیروهای شام داشت که در زمان اتابکان زنگی گردآوری و در مبارزه حرفه‌ای شده بودند. بر اساس داده‌های تاریخی صلاح‌الدین برای مطیع کردن نیروهای زنگی با خود، در چند مرحله با صلیبیان صلح کرد و درنهایت همه پیروزی‌های مهم او زمانی رخ داد که نیروهای زنگی با وی همراه شده بودند. با این‌وجود چند عامل سبب شد که صلاح‌الدین نتواند از پیروزی‌های خود بهره کافی ببرد. نخست، وی از نظر مدیریت نظامی امکان اندکی برای نظم دادن به نیروهای خود داشت؛ ازاین‌رو پیروزی‌های او غالباً زمانی به دست می‌آمد که او شخصاً در نبردها شرکت می‌کرد. دوم، عدم نبوغ نظامی او مانند حکام زنگی سبب شد تا نتواند پیروزی‌های سریع و قاطع در برابر صلیبیان به دست آورد و این سبب می‌شد که در نیمی از سال نیروی نخبه جزیره را در اختیار نداشته باشد، چرا که آنها برای برداشت محصول به زمین‌های اقطاعی خود باز می‌گشتند. سوم، تلاش وی برای پایان دادن به نبردها تا زمانی که نیروهای اقطاعی در خدمت او بودند، سبب شد تا در بسیاری از پیروزی‌ها اسیران را آزاد کند. این کار برخلاف استراتژی عمل‌گرایانه اتابکان زنگی بود که با کاستن تعداد نیروهای نظامی صلیبی برای چند سال آنها را زمین‌گیر می‌کردند. همین اشتباه سبب می‌شد تا اندکی پس از پیروزی‌های وی، اسیران آزاد شده در شهرهای صلیبی گرد هم آمده و مشکلات عدیده‌ای برای او ایجاد کنند. بر این اساس مهم‌ترین نتایج این پژوهش بدین قرار است: ۱. پیروزی‌های صلاح‌الدین در زمان حضور نیروهای زنگی رخ داد؛ از این‌رو در فرایند نظامی‌گری زنگیان بود که صلاح‌الدین توانست در حطین پیروز شود؛ بیت‌المقدس را پس بگیرد و در جنگ سوم صلیبی مقاومت کند. ۲. اشتباهات فردی او سبب شد تا نتواند از فرایند تاریخی انباشت نیروی نظامی شام و جزیره و میراث زنگیان بهره کافی برد. البته در ضعف صلاح‌الدین ایوبی متغیرهای دیگری مانند بیماری او که تدریجا شدید شد و او را ناتوان ساخت نیز دخیل بود که می‌توان در پژوهشی مستقل به آن پرداخت.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

منابع

- ابن اثیر، علی بن محمد، کامل تاریخ بزرگ اسلام و ایران، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علمی، ۱۳۷۱ش.
- _____، التاریخ الباهر فی الدوله الاتابکیه بالموصل، تحقیق عبدالقادر احمد طلیمات، قاهره، دارالکتب الحدیثه، بی‌تا.
- _____، الکامل فی التاریخ، بیروت، دار صادر، ۱۹۶۵.
- ابن تغری بردی، یوسف بن عبدالله، النجوم الزاهره فی ملوك مصر والقاهره، مصر، دارالکتب، بی‌تا.
- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی، المنتظم فی تاریخ الأمم والملوك، تحقیق محمد و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۹۹۲.
- ابن عدیم، عمر بن أحمد، زبده الحلب فی تاریخ حلب، تحقیق خلیل المنصور، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۹۹۶.
- ابن عساکر، علی بن حسن دمشقی، تاریخ مدینه الدمشق، تصحیح علی شیری، بیروت، دار الفکر، ۱۴۱۵.
- ابن قلانسی، حمزه بن أسد، تاریخ دمشق، تحقیق سهیل زکار، دمشق، دار حسان، ۱۹۸۳.
- ابن واصل، جمال الدین بن سالم، تاریخ ایوبیان، ترجمه پرویز اتابکی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۳ش.
- ابوشامه، شهاب الدین عبدالرحمن، الروضتین فی أخبار الدولتین النوریه والصلاحیه، تحقیق إبراهیم الزیبق، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۹۹۷.
- _____، عیون الروضتین فی اخبار الدولتین النوریه و الصلاحیه، تصحیح ابراهیم الزیبق، بیروت، مؤسسه الرساله، ۱۹۹۱.
- آبانگاه ازگمی، معصومه و همکاران، «وحدت اسلامی در جنگ‌های صلیبی؛ موانع و راهبردها» پژوهشنامه تاریخ اسلام، شماره۴۳، دوره ۵، بهار ۱۴۰۰، ص۵-۲۶. **Doi: 10.52547/isihistory.1.43.5**
- پاکتچی، احمد، روش تحقیق با تاکید بر حوزه علوم قرآن و حدیث، تهران، دانشگاه امام صادق، ۱۳۹۳ش.
- پیرمرادیان، مصطفی و همکاران، «نقش صلاح‌الدین ایوبی در جنگ‌های صلیبی»، فصلنامه تاریخ، شماره ۶، دوره ۲۱، تیر ۱۳۹۰ش، ص۵۶-۸۰.
- خاکرند شکرالله و مهدی محمدی قناتغستانی، «بررسی آماری رابطه بین تعدد واحدهای قدرت شامات و ثبات سیاسی در منطقه از سال ۴۷۱ تا ۵۶۹»، پژوهشنامه تاریخ اسلام، شماره۲۱، بهار ۱۳۹۵ش، ص۳۴-۷. **Dor: 20.1001.1.22519726.1395.1.21.1.9**

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]

[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]

– خاکرند، شکرالله و مهدی محمدی قناتغستانی، «تبیین آماری جنگ‌های اتابکان زنگی از سال ۵۲۱ تا ۵۶۹»، فصلنامه تاریخ اسلام، شماره ۴، دوره ۱۷، زمستان ۱۳۹۵ش، ص۱۹۳-۲۳۴.
– رانیسمان، استیون، تاریخ جنگ‌های صلیبی، ترجمه منوچهر کاشف، تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۸۶ش.
– شنقیطی، محمد بن مختار، الحروب الصلیبیه علی العلاقات السنیه الشیعیه، بیروت، شبکه العربیه للابحاث و النشر، ۲۰۱۶.
– صلابی، علی محمد، الدوله السلاجقه و بروز مشروع اسلامی لمقاومه التغلغل الباطنی و الغزو الصلیبی، صیدا، مکتبه العصریه، ۲۰۰۷.
– طقوش، محمد سهیل، تاریخ الزنکیین فی الموصل و البلاد الشام ۵۲۱- ۶۳۰ق/۱۱۲۷- ۱۲۳۳م، بیروت، دارالنفائس، ۱۹۹۹.
– قزوینی، زکریا، آثار البلاد و اخبار العباد، بیروت، دار الصادر، ۱۹۹۸.
– کار، ادوارد هالت، تاریخ چیست، ترجمه حسن کامشاد، تهران، خوارزمی، ۱۳۵۱ش.
– مادن، توماس، نگاهی نو و فشرده به تاریخ جنگ‌های صلیبی، ترجمه عبدالله ناصری طاهری و اکرم کرمی، تهران، علم، ۱۳۸۹ش.
– محمدی قناتغستانی، مهدی، «بررسی نسبت تعداد حکومت‌های شام با میزان پیروزی مسلمانان در جنگ‌های صلیبی از سال ۴۹۰ ق تا ۵۶۹ ق،» تاریخ در آیینه پژوهش، سال یازدهم، شماره ۳۶، دوره۱، بهار و تابستان ۱۳۹۳ش، ص۷۳-۹۴.
– محمدی، مهدی، «روند زمانی جایگزینی حکومت‌های نظامی شام از به قدرت رسیدن تتش بن آلپ ارسلان تا به قدرت رسیدن صلاح‌الدین ایوبی»، پژوهش‌های تاریخی، شماره۴، دوره۱۴، دی ۱۴۰۱، ص۷۱-۸۶. **Doi: 10.22108/jhr.2022.135235.2417**
– مقریزی، أحمد بن علی، المواعظ والاعتبار بذکر الخطط والآثار، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۸.
– Cazel, Fred, "*The tax of 1185 in aid of the holy land*", Speculum, No. 3, Vol. 30, 1955, P385-392.
– Nicolle, David, *The Second Crusade 1148: Disaster outside Damascus*, London, Osprey, 2009.
– Mohamadi, Mahdi & shokrollah khakrand, "The Impact of War, Famine and Disease on Insecurity in Northern Sham from 488 to 521/1095 to 1127 - A Statistical Survey", Res Hist Med, No. 1, Vol. 9, 2020, p3-20.
– Wagner, T. G., Mitchell, P. D., "The illnesses of king Richard and king Philippe on the third crusade: an understanding of arnaldia and leonardie", Published by Ashgate for the society for the study of the crusades and the latin east, No. 4, Vol. 10, 2011, p23-44.

[Downloaded from journal.isihistory.ir on 2026-11-22]
[DOI: 10.61186/islamhistory.1.48.49]